

УДК 37 (09) (477)

ГРОМАДСЬКО-ОСВІТНІ ІНІЦІАТИВИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ (60-ті рр. XIX ст.)

Наталія Коляда

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, Умань, Черкаська обл., Україна, 20300*

Розкрито громадські ініціативи та узагальнено досвід просвітницько-педагогічної діяльності українського студентства в недільних школах 60-х рр. XIX ст. – нетрадиційних народно-просвітницьких закладах позашкільної освіти та освіти дорослих, навчання в яких проводилося раз на тиждень (в неділю, суботу (для осіб єврейської національності) або святкові дні).

З'ясовано, що першу недільну школу було відкрито 11 жовтня 1859 р., ініціативи української студентської молоді в Києві, у приміщенні Подільського повітового дворянського училища.

Висвітлено процеси заснування та організування навчально-виховної роботи недільних шкіл, описано шляхи, залучення учнів до надбань національної культури.

Ключові слова: громадянське виховання, громадсько-освітні-ініціативи, громадсько-просвітницький рух 60-х рр. XIX ст., просвітницька і педагогічна діяльність студентської молоді, недільні школи, видавнича діяльність, національна культура.

Структура громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру, виховання ціннісного ставлення до соціального оточення та самої себе, національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного, толерантного громадянина – патріота, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, відповідального перед своєю нацією [8]. Головною метою громадянського виховання є підготовка молоді до життя у демократичному суспільстві та взаємопов'язаному світі; визнання та прийняття цінностей, що виступають головними, визначальними для даного суспільства (О. Сухомлинська) [12, с. 3].

Сучасні тенденції розвитку українського суспільства висунули на передній план громадського життя проблему громадянськості і якості суспільства, і як якості особистості. Розвиток демократії нерозривно пов'язаний із підвищенням рівня громадянськості суспільства загалом та молоді особливо, студентської молоді, зокрема.

Можливості вирішення багатьох актуальних соціально-виховних проблем закладено у функціонуванні вищих навчальних закладів – університетів – в історико-педагогічному та соціокультурному контексті.

Вагомим у цьому контексті є вивчення досвіду громадсько-освітніх ініціатив студентської молоді 60-х рр. XIX ст. в недільних школах України – нетрадиційних народно-просвітницьких закладах позашкільної освіти та освіти дорослих.

Діяльність студентської молоді України 60-х рр. XIX ст. в недільних школах вивчали педагоги, історики, науковці минулого та сучасності, серед яких чільне місце посідають праці Я. Абрамова [1], В. Білана [3], Г. Жураківського [7] та ін. Відповідно до аналізу останніх публікацій, розв'язання заявленої проблеми започатковано в дослідженнях Л. Вовк [5], Л. Березівської [2], Л. Бондар [4], С. Дмитренко [6], Н. Побірченко [10], С. Черкасової [14]. Однак, більшість авторів висвітлює лише окремі аспекти діяльності студентів-“недільників” у контексті розвитку громадсько-просвітницького руху на терені України.

Мета статті полягає у розкритті громадських ініціатив та узагальненні досвіду просвітницько-педагогічної діяльності українського студентства в недільних школах 60-х рр. XIX ст.: висвітленні процесів заснування, організування навчально-виховної роботи (зокрема, визначенні змісту, форм та методів викладання), шляхи залучення учнів до надбань національної культури.

Підготовка до відкриття першої української недільної школи розпочалася в серпні 1859 р., коли на одному із засідань літературного гуртка (т. зв. студентських зібрань) студент V-го семестру історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира – Ф. Вороний вніс пропозицію про заснування у місті недільної школи. Згодом студенти звернулись із пропозицією відкрити недільну школу у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища до штатного наглядача даного закладу І. Слепушкіна, який 21 серпня надав письмове підтвердження своєї згоди [11, с. 5].

14 вересня 1859 р. до канцелярії попечителя Київського учбового округу М. Пирогова надійшло прохання від 17-ти студентів університету такого змісту: “Прагнучи надати хлопчикам тутешнього ремісничого класу засоби для першопочаткової освіти, ми, що нижче підписалися, покійно просимо Ваше Превосходительство дозволити нам відкрити у будинку Києво-Подільського Дворянського Училища дарову недільну і святкову школу” [11, с. 1]. Вже 19 вересня 1859 р. студенти вдруге подали на ім'я керівника зкладу заяву-прохання, до якої додали письмове підтвердження про згоду професора П. Павлова очолити недільну школу (за порадою М. Пирогова) та згоду студента Київської духовної академії священика В. Кузнєцова (від 15 жовтня 1859 р.) викладати Закон Божий. Ознайомившись із змістом перерахованих вище документів, М. Пирогов того

ж дня дав згоду на відкриття недільної школи, написавши на заяві олівцем: “Пустити в хід” [11, с. 1, 3–4].

Отримавши дозвіл попечителя, студенти розіслали в майстерні оголошення та листи з інформацією про умови прийому до недільної школи (зазначивши, що вік не буде перешкодою, тому школу зможуть відвідувати навіть дорослі); І. Слепушкін та П. Павлов здійснювали попередній запис усіх бажаючих навчатися. Перше офіційне повідомлення про недільні школи з’явилося в газеті “Киевский телеграф” за 23 вересня 1859 р. Таким чином, 11 жовтня 1859 р. завдяючи старанням української студентської молоді в Києві у приміщенні Подільського повітового дворянського училища (на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16) відкрили першу недільну школу [10, с. 17].

Успіх перших “недільників” став взірцем для наслідування: вже 25 жовтня 1859 р. студенти Київського університету відкрили недільну школу в приміщенні приходського училища по вул. Жилинській – т. зв. Новостроєнську, а наприкінці жовтня 1860 р. – на Печерську. У них був намір заснувати ще один такий навчальний заклад на Новому Строєнні, однак, вище духовенство не дало на це своєї згоди [3, с. 33].

Ініціативу студентської молоді у справі відкриття недільних шкіл підтримали жінки-освітянки. Зокрема, завдяки старанням студентів та гімназистів 31 січня 1860 р. розпочала діяльність перша жіноча недільна школа, викладачами якої стали вчителі приватного жіночого пансіону пані Нельговської. Одночасно в Києві проходила підготовка до заснування ще двох недільних шкіл для жінок, відкритих у приміщеннях жіночої Фундуклеївської гімназії (6 листопада 1860 р.) та Подільського жіночого приходського училища (11 листопада 1860 р.). Крім цього, київські студенти університету звернулися до офіційного керівництва з проханням дозволити їм проводити недільні бесіди для арештантів. Таким чином, недільну школу було відкрито ще й у приміщенні міської в’язниці [3, с. 33–34].

Упродовж 1859–1862 рр. з ініціативи студентства розпочали діяльність п’ять недільних шкіл (чотири чоловічих та одна жіноча) у Харкові. Одна чоловіча школа діяла при Харківському університеті, організаторами та викладачами якої були В. Гнилоширов, П. Лобко, В. Мова, А. Шиманов, М. Жученко та ін.

Діяльність університетської молоді у справі заснування недільних шкіл продовжили учні середніх навчальних закладів України – гімназисти, які відкрили такі нетрадиційні народно-просвітницькі заклади у приміщеннях 1-ої Київської чоловічої гімназії (8 жовтня 1860 р.), Немирівської та Кам’янець-Подільської гімназій Подільської губернії (1861 р.), Житомирської гімназії Волинської губернії (1861 р.), Полтавської чоловічої гімназії (24

квітня 1860 р.), Чернігівської гімназії (17 квітня 1860 р.), 2-ї Одеської гімназії та ін. [3, с. 33–35].

Для студентства, яке стало ядром викладацького складу недільних шкіл (за даними П. Ширинського-Шихматова, серед київських студентів було 9 розпорядників та 119 вчителів), організування недільного навчання, звичайно, було справою новою. Тому з метою теоретичного обґрунтування діяльності таких нетрадиційних навчальних закладів створювали об'єднання “недільників”. Зокрема, у Києві було організовано “Товариство недільних шкіл”, до складу якого увійшли студенти університету Св. Володимира – майбутні члени українських Громад [5, с. 41].

Студенти-викладачі виявили серйозний підхід до організування педагогічного процесу в недільних школах, вибору та розроблення навчальних програм і методик. Це підтверджує зміст розробленої ними програми, поданої разом із заявою-проханням 19 вересня 1859 р. у канцелярію попечителя Київського учбового округу: все було добре виважено, продумано й аргументовано. У своїй педагогічній діяльності студенти-викладачі дотримувалися принципів гуманізації, демократизації, диференціації, індивідуалізації, наступності, наочності та ін.; апробували та запроваджували прогресивні освітні методики, розроблені провідними педагогами сучасності – звукові методи навчання грамоти К. Ушинського, В. Золотова, методи бесіди, пояснювального читання, “перепитування прочитаного”, вивчення читацьких інтересів учнів і т. д.

Недільні школи, як нетрадиційні навчальні заклади II пол. XIX ст.– поч. XX ст., суттєво відрізнялися від державних шкіл та училищ. Навчання в них відбувалося один раз на тиждень (в неділю, суботу (для осіб єврейської національності) або святкові дні), здебільшого з 11-ої до 14-ої години. Для задоволення навчальних потреб усіх учнів розділяли (диференціювали) відповідно до віку та рівня освітньої підготовки на групи, з яких формували два класи – вищий (для тих, хто вмів читати) і нижчий (для тих, хто не вмів читати); нижчий клас ділили ще на два відділи (у перший зараховували зовсім неграмотних, а у другий – тих, хто хоч трохи був знайомий з механізмом читання). Таким чином, другий відділ нижчого класу був перехідним, що налагоджувало дотримання принципу наступності у навчанні. Крім цього, в залежності від кількості учителів, класи та відділи ділили ще на окремі навчальні групи (по 3–7 осіб). Саме індивідуально-груповий підхід до побудови педагогічного процесу дозволяв студентам-викладачам не лише досягти значних результатів (за умови мінімальної затрати часу) та сприяти різнобічному розвитку учнів, але й забезпечити розумне та морально-духовне єднання людей, щирість, любов і тепло сімейних взаємин [10, с. 22].

Виявом колективної творчості студентів-“недільників” були педагогічні ради (як кожної окремої школи, так і загальноміські) – періодичні зібрання викладачів, які проводились з метою обміну досвідом та обговорення професійних та практично-шкільних питань, наприклад: про значення дисципліни; про виховний вплив школи; про переваги та недоліки методик викладання окремих предметів; про влаштування шкільних свят і т. п. До того ж у багатьох недільних школах під час роботи педагогічних рад практикувалось таке нововведення, як представництво учнів, які користувались правом не лише дорадчого, але й вирішального голосу.

Створюючи нову, громадсько-просвітницьку ідеологію, студенти-“недільники”, всупереч чинному освітньому законодавству, працювали над удосконаленням навчальних програм. Окрім затвердженого переліку предметів викладання (закону Божого, російської і слов'янської грамоти, письма та арифметики), в багатьох недільних школах вивчали історію рідного краю, географію, хімію, біологію, народну медицину, іноземні мови, вивчати які виявили бажання безпосередньо учні. Крім того студенти-“недільники” разом із прогресивною вітчизняною громадськістю відстоювали право кожного народу, в тому числі й українського, – на освіту рідною мовою. До вирішення цієї проблеми у кожній недільній школі підходили по-різному. Перші з них відразу перейшли на українську мову навчання, тому й називали себе “українцями” (серед них – учителі Новостроєнської недільної школи); другі – так звані “космополіти” (вчителі Києво-Подільської недільної школи) – навчали обома мовами, оскільки вважали неможливим відмовитися відразу від російської мови; треті ж – “слов'янофіли” (вчителі Печерської школи) – викладали здебільшого російською мовою [10, с. 20].

Усвідомлюючи всю важливість порушеної проблеми, студенти-“недільники” добре розуміли, що перехід до викладання рідною мовою можливий за наявності відповідної навчально-методичної бази. Підручники ж, видані Міністерством народної освіти та Синодом, зовсім не задовольняли методичних вимог діячів недільних шкіл. Тому викладачі самі “бралися за перо” з метою створення українських підручників, доступних для народу. У 1859 р. студенти Київського університету Св. Володимира підготували до друку “Азбуку” і “Хрестоматію”, складену з уривків творів українських письменників, та розпочали створення підручників з арифметики, історії, географії та ін. Упродовж наступних років студенти-“недільники” видали серію видань української навчально-методичної літератури, зокрема такі, як “Домашня наука” (у 2-х частинах – “Перші початки” (1860 р.) та “Вищі початки” (1861р.)); “Дещо про світ божий” (1863 р.) К. Шейковського; “Арифметика (Щотниця)” (1862 р.) Д. Мороза. Однак, ще більша кількість навчально-методичної літератури авторів-студентів не пройшла офіційної цензури, а саме: “Читанка”, “Вимова наша українська і потреба нашого

орфографування”, “Мысли по поводу предстоящей реформы Министерства народного просвещения” А. Свидницького, “Грамматика” Г. Стрижевського, “Читанка” для народних шкіл, що готувалась групою українських громадівців (колишніх студентів-“недільників”) під керівництвом М. Драгоманова.

Недільні школи стали своєрідним центром залучення дітей та дорослих до надбань української культури, історії, традицій, фольклору тощо. Студенти власними силами створювали бібліотеки, переповнені творами вітчизняних письменників, організували та проводили музично-театралізовані вистави, вечори, свята з нагоди ювілеїв відомих українських діячів, літературні читання, лекції з історії культури рідного народу і т. п. Саме недільні школи стали осередком поширення ідей національної самосвідомості та причетності до великого європейського народу – народу України.

Для матеріальної підтримки недільних шкіл студенти університету Св. Володимира організували публічну підписку, влаштовували за невелику плату публічні читання, драматичні спектаклі і вечори та завдяки сприянню М. Пирогова отримали дозвіл генерал-губернатора на щорічні асигнування з міського бюджету у розмірі 150 карбованців сріблом [11, с. 41–42, 46]. Зокрема, у такого роду драматичних спектаклях та літературних вечорах разом із київськими студентами брали активну участь корифеї української сцени М. Кропивницький, М. Лисенко, М. Старицький та ін. Такі вечори культурно-освітнього спрямування також проводили студенти Харківського університету, учнівська молодь і представники педагогічної громадськості Полтави, Чернігова, Одеси та інших міст України [3, с. 38].

Саме “характеру особистостей” студентів-викладачів попечитель Київського учбового округу М. Пирогов приписував “швидкі та неочікувані успіхи” учнів-“недільників” [9, с. 395]. “Результати навчання в обох школах, – зазначав у журналі “Основа” автор педагогічного огляду діяльності Подільської та Новоостроєнської недільних шкіл за 1-й навчальний рік, – були разючими; зі звітів видно, що учні за декілька уроків встигали засвоїти ґрунтовно те, що в інших, регламентованих школах, зазвичай, погано засвоюється за більший в чотири рази термін” [13, с. 90].

Саме завдяки і насамперед завдяки “характеру особистостей” студентів-викладачів, чиї високі моральні, людські, громадянські якості були яскравим прикладом для наслідування, в недільних школах існувала особлива атмосфера взаємин між учителем та учнем, основана на взаємоповазі, щирості, любові та гідності. До того ж, наслідуючи настанови прогресивних педагогів сучасності, зокрема М. Пирогова, студенти-“недільники” повністю відмовлялися від фізичних покарань, оскільки були глибоко переконані в тому, що ніщо так згубно не впливає на душу людини, як страх, і тим більше страх фізичного покарання [10, с. 21].

Вирішуючи безліч нагальних проблем, що виникали в діяльності таких нетрадиційних освітніх закладів, студенти-“недільники” одночасно приділяли належну увагу проблемам соціального плану. Справа в тому, що учнівський склад недільних шкіл був досить різноманітним за віком, національністю, суспільним становищем, родом діяльності, рівнем освітньої підготовки і т. п. До того ж кожен із цих настільки різних людей – неповторна особистість, яка потребувала особливого, індивідуального підходу. Тому саме від викладачів-“недільників” залежав не лише розумовий розвиток учня, але й рівень його соціалізації, тобто залучення до системи суспільних взаємин та усвідомлення своєї рівноправності в суспільстві, адже більшість учнів походила з т. зв. соціальних “низів”.

Впливова офіційна громадськість завжди звинувачувала студентів-“недільників” у розповсюдженні протизаконних знань та антиурядовій пропаганді. Зокрема, на початку 1860 р. було арештовано членів Харківсько-Київського таємного товариства. У результаті виявлення фактів антиурядової пропаганди, що притаманна недільним школам Києва та Харкова, студентів було вислано в різні віддалені губернії, де вони знову ж брались за організацію недільного навчання: М. Муравський – у Бірську та Оренбурзі, В. Португалов – у Казані, П. Єфименко – у Пермі та Катеринбурзі.

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор кн. І. Васильчиков ще на початку 1860 р. розпочав відкриту кампанію проти діячів недільних шкіл, що супроводжувалася низкою адміністративних репресій. На ім'я попечителя Київського учбового округу М. Пирогова один за одним надходили листи від генерал-губернатора з вимогами посилення контролю за студентами-“недільниками”. В одному з таких листів (від 13 грудня 1860 р.) кн. І. Васильчиков висунув низку звинувачень проти діячів недільних шкіл, навчання в яких, на його думку, не відповідає “видам уряду”: відсутній “нагляд за викладанням”; існує “можливість ухилятися від прийнятої системи навчання” і т. д. [7, с. 155]. Адміністративні репресії щодо студентів були черговим заходом у цій системі відкритої кампанії царського офіціозу проти “недільників”. Результатом посилення нагляду з боку Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та духовного відомства відповідно до указу царя Олександра II від 10 червня 1862 р. стало поширене закриття недільних шкіл – “до перетворення ... на нових основах” [1, с. 61].

Після відродження громадсько-просвітницького руху “недільників” українська студентська молодь вже не відігравала провідної ролі в діяльності недільних шкіл, у ролі засновників яких виступили земства, товариства поширення в народі грамотності, міські управи, різноманітні просвітницькі організації, об'єднання та приватні особи (до революції 1917 р. в Україні діяло 112 недільних шкіл [5, с. 35]). Проте, діяльність у таких нетрадиційних навчальних закладах, безперечно, є значним надбанням студентства 60-х рр.

XIX ст., оскільки саме недільні школи стали місцем апробації їх педагогічної майстерності та реалізації національно-просвітницьких планів.

У результаті проведеного історико-педагогічного дослідження було розкрито громадсько-освітні ініціативи та узагальнено практичний внесок студентської молоді України 60-х рр. XIX ст. у становлення та розвиток недільних шкіл.

Однією із найважливіших перспектив подальших досліджень у даному напрямі є всебічне вивчення історії недільних шкіл, усвідомлення сутності й сенсу цього історико-педагогічного феномену з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти України, зокрема, чергового удосконалення теорії і практики позашкільної освіти та освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти.

1. *Абрамов Я. В.* Наши воскресные школы: Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб., 1900. – 351 с.
2. *Березівська Л. Д.* Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX–початок XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
3. *Білан В.* Мережа недільних шкіл на Україні (1859–1862 рр.) / В. Білан // Архіви України. – 1966. – № 5. – С. 31–40.
4. *Бондар Л. С.* З історії створення недільних шкіл на Україні / Л. С. Бондар // Розвиток освіти на Україні (II пол. XIX–поч. XX ст.). – К. : Інститут педагогіки АПН України, 1995. – 108 с.
5. *Вовк Л. П.* Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – К. : ТОВ “МФА”, 1997. – 178 с.
6. *Дмитренко С. М.* Громадсько-педагогічний рух на Україні (40-і роки XIX ст.) / С. М. Дмитренко. – К. : ТОВ “МФА”, 1997. – 58 с.
7. *Жураковский Г. Е.* Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковский. – М. : Педагогика, 1978. – 158 с.
8. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil>.
9. *Пирогов Н. И.* О воскресных школах / Избр. пед. соч. / Н. И. Пирогов. – М. : АПН РСФСР, 1953. – С. 394–402.
10. *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX–на початку XX століття: у 2 кн. – кн. 1: Київська громада. – К. : Науковий світ, 2000. – 307 с.
11. Справа про відкриття недільних і святкових шкіл в Києві. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 25, спр. 352, арк. 1–158.
12. *Сухомлинська О.* Громадянське виховання: спадщина і сучасність / О. Сухомлинська // Управління освітою. – 2005. – № 24. – С. 3.

13. Училища, образовавшиеся на Юге в последнее время // *Основа*. – 1861. – № 6. – С. 79–107.
14. *Черкасова С. О.* Просвітницько-педагогічна діяльність студентських громадських організацій університетів України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / С. О. Черкасова; ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2000. – 20 с.

Стаття: надійшла до редколегії 15.11.2016

доопрацьована 15.03.2017

прийнята до друку 11.04.2017

PUBLIC AND EDUCATIONAL INITIATIVES OF STUDENT YOUTH AT SUNDAY SCHOOLS OF UKRAINE (60s OF THE 19th CENTURY)

Nataliya Koliada

*Pavlo Tychyna State Pedagogical University of Uman
Sadova Str., 2, Uman, Cherkasy Region, Ukraine, UA – 20300*

The article deals with public initiatives and generalized experience of education and teaching students at the Ukrainian Sunday schools in the 60s years of the XIXth century as the non-traditional national educational institutions of adult education and training that was once a week (Sunday to Saturday or on holidays for persons of Jewish nationality). The first Sunday school was opened on October 11, 1859 through the efforts of Ukrainian students in Kiev at the premises of Podolsk district noble school.

The author highlights the process of establishing, organizing educational work at Sunday schools (determining the content, forms and methods of teaching), attracting students to the heritage of national culture.

Sunday schools were a center of attracting children and adults to the achievements of the Ukrainian culture, history, traditions, folklore and so on. Students created their own library full of works of local writers, organized and performed musical and theatrical performances, parties, celebrations in honor of the anniversaries of prominent Ukrainian figures, readings, lectures on the cultural history of their people, etc. That Sunday schools were the focus of spreading the ideas of national identity and belonging to the great European people – the people of Ukraine.

One of the most important opportunities for further research in this area is the comprehensive study of the history of Sunday schools, awareness of the nature and meaning of this historical and pedagogical phenomenon in order to find new ways to develop national education system of Ukraine, further improve the theory and practice of adult education in the context of the modern concept of lifelong learning.

Key words: civic education, public and educational initiatives, public and educational movement in the 60s of the XIXth century, educational and teaching activities of students, Sunday schools, publishing activity, national culture.